

СЕМАНТИЧНА МОДЕЛЬ МЕТАФОРИЧНОЇ ГРАДАЦІЇ В РОМАНІ ГАЛИНИ ВДОВИЧЕНКО «ТАМДЕВІН»

Градація набуває статусу функціонально-семантичної категорії за рахунок градаційної функції мови, навколо якої організовано градаційну лексику та граматичні засоби вираження градаційного значення. Вибір форми мовленнєвого утілення градаційної категорії, пов'язаної з категорією кількості, здійснюється автором комунікативного акту, підпорядковується певним психологічним закономірностям, загальним для людської мови.

Ключові слова: градація, метафора, порівняння, градування, градаційна ознака, висловлення.

Градаційна семантика мовних форм гетерогенна і репрезентована багатьма лексичними, морфологічними, синтаксичними значеннями дескриптивного та оцінного плану.

У сучасній українській мовознавчій науці категорія градування була виділена Л.М. Марчук. Вона розглядалась лише фрагментарно у працях І.Р. Вихованця, А.П. Грищенка, Н.В. Гуйванюк, М.У. Каранської, М.Ф. Кобилянської, М.Г. Кочергана, О.І. Нечитайла, О.Д. Пономаріва, В.М. Русанівського, І.І. Слинська, Т.М. Спільник, К.Ф. Шульжука.

До сьогодні в загальнолінгвістичному плані та на матеріалі сучасної української мови недостатньо дослідженим залишається смисловий зв'язок основних метафоричних образів, взятих із сучасної української жіночої прози, здатних відображати градаційні можливості реального світу.

Розв'язання зазначених проблем сприяло вибору теми дослідження.

Об'єктом дослідження стала семантика градації та способи її вираження (граматичні і неграматичні) на лексичному рівні української мови.

Одиницями опису обрані багатозначні слова, що належать до певної частини мови і поширюють компонент речення, яке відображає градацію ознаки та вказує на присутність/відсутність ознаки; а також словосполучення, фразеологізми, синтаксичні конструкції з градуваним метафоричним значенням.

Предметом дослідження є механізм функціонування метафоричних засобів мовної системи в мисленнєво-мовленнєвій діяльності жінок – сучасних авторів, яка відбиває метафоричну градаційну ознаку в українській мові.

Градаційно-семантичні структури мови, що розглядаються у сукупності, відбивають реальні градаційні ознаки навколишнього світу. Об'єктивна поліморфність градації, що виявляється на науково-теоретичному рівні, а також властиве людині різноманіття когнітивно-зображальних механізмів породжують величезну кількість мовних форм з різними градаційними ознаками. Сукупність цих форм в українській мові розглядається нами як понятійна або функціонально-семантична категорія градації, що підтверджується працями зарубіжних лінгвістів [5; 12; 13].

Ця понятійна категорія, зазвичай, характеризується авторами як універсально-лінгвістична, що існує в усіх мовах світу і є однією з умов існування, і як «тотальна», «...яка належить усім сторонам знакової системи мови» [3, 114], і як та, що «...пронизує всю систему мови, і її лексику, і її граматику» [8, 164].

Визначення градації як прагматичної категорії диктує універсальна здатність градації задовольняти комунікативну потребу реалізації градаційної ознаки. Зрозумілим і правомірним є спроби визначити мовну градацію як універсальну семантичну категорію, основу якої формує лексична опозиція. Логіко-семантичний підхід якраз і дає змогу обґрунтувати універсальність категорії градації, ядром якої є формально-логічна градаційна ознака, значення якої можна звести до формули *більше, ніж/ менше, ніж*. Про універсальність градації як лексико-граматичної категорії говорить присутність в мові градаційної лексики та формальної граматичної репрезентації морфологічних та синтаксичних засобів. Отже, є усі підстави для того, щоб розглядати градацію як мовну універсальність з погляду її прагматики, семантики та граматики.

Категорія семантики – це основна категорія лексикології. Питання щодо значення слова можна розв'язувати реалістично й номінально. Перше означає, що речі мають імена, і тоді ім'я – це властивість, сутність самої речі, друге – імена надають речам з метою спілкування, самі ж речі імен не мають і їх не потребують. Відповідно до цієї теорії в основі значення слова лежить поняття. Поняття ж формують із відчуттів та уявлень.

О.О. Потебня визнавав, що виникнення як уявлення, так і поняття неможливе без усвідомлення слова, оскільки слово – це «...засіб створення узагальненості образу»... [11, 138], а «...розкладання чуттєвого образу неможливе без слова»..., отже, важливо «...прийняти і необхідність слова для поняття»... [11, 145]. Саме пізнання, навіть на рівні чуттєвих образів, – це функція осмисленого слова, одне з його застосувань.

Представник онтологічної (реалістичної) теорії значення і слова О.Ф. Лосєв розглядає ім'я речі як: 1) знаряддя смислового спілкування з річчю; 2) знаряддя суттєво-смислового спілкування з річчю; 3) знаряддя індивідуально-особистісного живого спілкування з річчю (тобто створюється така лінія: абстрактне значення – поняття – особистісне поняття) [7, 180 – 190]; 4) знаряддя розуміння речі в навколишньому світі (момент назви речі); 5) знаряддя взаєморозуміння речі та навколишнього світу; 6) розумову енергію сприйняття інобуття в світлі цього імені; 7) потенційну енергію розуміння; 8) зброю саморозуміння; 9) межу значеннєвого самовідкриття речі [7, 184].

Свою роль у розумінні явищ навколишньої дійсності відіграє внутрішня структура слова, ідеальна форма якої складається насамперед із двох частин: дихотомії (від грецьк. *dichotomia* – поділ цілого на частини) *слово-словоформа*, які мають складну внутрішню будову.

Структурними елементами слова як одиниці мови є фонема, морфема, лексема і семема, а словоформи як одиниці мовлення – алофон, аломорф, алолекс і значення. Одиниці мови співвідносяться із поняттями, а одиниці мовлення – з образами. Отже, внутрішня структура слова є певною геометричною фігурою, певною моделлю свідомості будь-якого мовця. Матеріальну (зовнішню) структуру чи форму слова складають послідовні лінійні одиниці – букви чи звуки, побудовані у строгій сполучуваності. Внутрішня форма слова одночасно є і планом вираження, і планом змісту. У внутрішній формі втілюється зміст поняття і образу, але після втілення сама внутрішня форма набуває значення і смислу, тобто стає змістовою формою. З поняттям і образом внутрішня форма співвідноситься як форма, а з зовнішньою формою – як зміст. З погляду математичної теорії множин у внутрішній формі спостерігаємо пересічення множин, оскільки внутрішня структура слова – це елементи, що входять до мовних множин одночасно, а саме: фонем і алофонів, морфем і аломорфів, лексем і алолексів, семем і значень, слів і словоформ. У внутрішній формі слова лінійна послідовність складається із фонем, морфем, лексем і семем, а у словоформ – алофонів, аломорфів, алолексів і значень. Лінійні відношення одиниць мови є синтагматичними. У зовнішньому лінійному ланцюжкові-семемі та значенню відповідає нульова лінійна позиція.

Між одиницями слова і словоформи існують асоціативні або парадигматичні відношення.

Семантика властива усім структурним одиницям слова, оскільки вони утворюють системно-структурне ціле, що яскраво ілюструє геометричний образ слова. Семантика одиниць геометричної фігури слова розпадається на дві сфери – понятійну й образну. Понятійна семантика властива одиницям мови, образна – одиницям мовлення. Семантика пронизує всі одиниці мови, оскільки кожна з них інформативна, тобто має власний зміст, як і інформативна у мові відсутність тієї чи тієї одиниці, тобто нуль.

У мовознавстві достатньо досліджені граматичні категорії, а менше – категорії семіотики. Поняття лінгвістичних категорій пішло ще від Арістотеля, який виділив три категорії: суть (існування), стан і відношення, що відображало об'єктивний предметний світ у свідомості людини і його інтелектуально-емоційне відображення в мовній/мовленнєвій свідомості/підсвідомості та впливало на її сприйняття та ставлення до неї. У поняття «категорія» представники мовознавчої традиції вкладають «...замкнуту систему значень певної універсальної семантичної ознаки безвідносно до ступеня їхньої граматикалізації і способу вираження в конкретній мові»... [6, 216]. У нашому випадку – градація як семантична категорія мови і мовлення, яка наявна в мові від фонетики до синтаксису і в текстах різних жанрів та стилів як продуктах мовленнєвої діяльності. На думку Г.О. Золотової, «...фрагменти тексту, що відрізняються в мовленнєвому творі, організуються, насамперед, потребою автора виразити смисл, тобто вони мають бути об'єднані певною семантичною єдністю. Завдання в тому, щоб визначити, якими мовними засобами виражається ця семантична єдність» [4, 117].

Зібраний фактичний матеріал свідчить про наявність семи градації, яка входить до структури лексичного значення слова й до інших значущих складників мовних одиниць, які реалізовані в градаційних текстах.

Мова як семіотична система відображає сприйняття на свідомому і несвідомому понятійному та емоційному рівнях явищ навколишньої дійсності (статичних/динамічних, діяльності/стану, природи і людини), що відбито в мовленні і текстах-висловленнях, які передають інтелектуальні й емоційні стосунки/переживання людини в різних ситуаціях її життєдіяльності –

рука/ручка/рученька/лапа/лапонька/ручище, – береже семантично виділені ознаки (градаційні) в усіх одиницях мови, які підпорядковані диференційованому принципові семантичної градаційної опозиції – *більше, ніж; менше, ніж*. Напр.: *очі/очиська; спокійно/гнівно; піднятися /підскочити* тощо.

У широкому розумінні слова як комплексу різних зв'язків і стосунків градаційний компонент має входити до складу смислової структури семема. Градаційні семи у структурі значення слова вчленовуються менше. Причина цього полягає в самих мовних засобах, які формують не безпосередньо порівняння, а лише їхній мисленнєвий зміст – саме він уходить до лексичного і граматичного значень слова.

Семантична модель метафоричної градації зумовлена **реальним** зіставленням предметів і явищ матеріального світу, історичним досвідом, результатами пізнання, мовною спільністю людей, мовним чинником.

Отже, до структури семантики градаційності входять: суб'єкт, що градує ситуацію; ступінь градації; відношення до норми; об'єкт, що градується. Понятійна семантика градації співвідноситься з поняттями: семема <лексема / нелексема>, архісема <напр., **світ**>, семема <сукупність усіх форм матерії>, <частина форм матерії>, <земля>.

Образний зміст описано одиницями значення, що співвіднесені з образом – значенням із диференційними семемами. Диференційна сема у семемі має множинність ознак, у значенні ж реалізується лише її одна ознака.

Наприклад, у тексті: *«Ми по-різному з вовками сприймаємо світ, але висновки іноді робимо однакові... Завдяки вовкам я став уважним до запахів, навчився розрізняти в повітряному потоці не лише сильні домінуючі ноти – теплі хвилі запашиного чебрецю чи аромат яліцевих гілок, а також менш виразні складові композиції – не просто випари торішнього прілого листя, а й суміш запахів молодих опеньків, трухлявого пня, сухих чорничних заростей і ще чогось невідомого»* (Г. Вдовиченко, 150) архісема <світ> – це родова сема, яка відображає загальні категорійні ознаки певного класу предметів чи явищ. Зазначена архісема описана в цьому контексті таким рядом диференційних сем: <людина-вовк>, <все, що навколо них>.

Головним елементом творення семантики градації є природа її семантичних компонентів. З погляду зовнішнього виділення кожен компонент градації формує властивість більшої / меншої величини, яка є в градаційному предикаті. Специфічні ознаки семантики градації визначено поняттями *більше, ніж/менше, ніж*.

Основним семантичним компонентом градаційності виступає градаційний предикат. Матеріальне вираження градаційного предиката залежить від об'єктивно-суб'єктивних чинників (це і суб'єктивне поняття про норму або більшу / меншу ознаку; кількість засобів, що виявляють градаційність в окремій мові тощо). Напр.: *«Під час польових досліджень я був готовий бачити прояви надзвичайної кровожерливості вовків. Під впливом фактів готовий був визнати існування надмірного їхнього потягу до знищення тварин. Яких вони навіть не вживали у їжу»* (Г. Вдовиченко, 155). Префікс **над-** вказує на вищий ступінь інтенсивності дії, найбільшу повноту, вичерпність. Об'єктивне і суб'єктивне в градації пов'язане одне з одним і залежне одне від одного. Особливо це спостерігаємо у використанні ступенів порівняння як зіставлення двох або більше подібних об'єктів. Напр.: *Нам здається, що хтось інший, **набагато впливовіший**, повинен думати про збереження природи»* (Г. Вдовиченко, 155). Об'єкти порівняння можуть бути присутні в нашій уяві й відсутні в мові.

Пор.: *«Вечори, а особливо ночі, ставали **дедалі холоднішими**»* (Г. Вдовиченко, 162). Мовний зміст лексичних засобів визначення градації – прикметника *холоднішими* – доповнює модальність *дедалі*, яка підкреслює суб'єктивність градаційного висловлення, оскільки ми не знаємо, з якою саме температурою порівнює мовець температуру ночі.

Зона найвищого ступеня вияву ознаки визначається градатором *більше (ніж)* і його варіантами, а зона найнижчого ступеня – градатором *менше (ніж)* тощо. Пор.: *«Людина завжди потребує **менше, ніж** вона має»* (Г. Вдовиченко, 155); *«Натомість тривалість життя вожаків є **меншою, ніж** в інших»* (Г. Вдовиченко, 153).

Конструкції з дієсловами компаративного значення містять порівняння двох предметів і вказівку, на основі чого їх порівнюють.

«Порівнювати» [2, 880] означає «виявляти подібність або недоліки», тобто вимірювати щодо наших (суб'єктивних) шкал **правильності / неправильності**. Пор.: *«Світло над головою перетворилось на зоряне небо, і знову стало світлом»* (Г. Вдовиченко, 219); *«Звичайна лікарняна*

їжа видавалася мені смачною, усі зварені на воді каші – пшенична, перлова, безбарвні супи, особливо з гречкою та рисом» (Г. Вдовиченко, 221).

Високий чи низький ступінь вияву градаційної ознаки залежить від сприйняття суб'єктом, що градує, якостей об'єкта, що підлягає градації. Саме це і відповідає лексичному визначенню градування.

Отже, специфічні ознаки градаційної семантики властиві як слову, так і висловленню. Наприклад, опис розуміння гармонії у власному житті однією із героїнь, яка розташовує на ситуативній шкалі градації поняття **важко/легко; неможливість реалізуватися/щастя спілкування**, описуючи протилежний гармонії шлях. Пор.: *«І головний інстинкт – самозбереження. Люди живуть, ніби вони тут головні й усе вирішують. Дивлюсь на тих, хто доповзає, та й думаю собі: мовчать їхні інстинкти... Гроші від головних негараздів не захистять: імунна система уся в дірах, нерви розсипаються на порох, в душі – неспокій, у сім'ях – корпоративна етика замість живих почуттів. Багатьох тримають разом не почуття, а спільний бізнес, спільні інтереси»* (Г. Вдовиченко, 89).

Основою для вираження високого/низького ступеня градації стає семантична ознака градуйованого об'єкта і суб'єкта-градатора, якому відома норма (суб'єктивна), стереотип порівняння в градації, визначено градуси на шкалі градації. Взаємодія об'єктивного та суб'єктивного можлива завдяки експлікованому чи імплікованому градаційному членові (предикату). Імпліцитні градаційні ознаки на рівні висловлення актуалізуються. Градаційними стають слова з ознаками міри і без таких ознак (контекстний вияв градації).

Т.В. Подуфалова [10, 49] досліджує лексико-семантичні індикатори градації, опираючись на теорію багатокомпонентного складу лексичного значення Л.М. Пелепейченко [9], і виділяє такі макрокомпоненти у структурі значення градаційного слова: денотативно-сигніфікативний, конотативний, граматичний, соціолінгвістичний.

На нашу думку, варто виділити два основні аспекти семантики в слові з градаційною ознакою: денотативно-понятійний та інтерпретований, які за допомогою граматичних чи неграматичних засобів створюють лексико-семантичні та синтаксичні моделі градації, а, отже, і контекст. Соціолінгвістичний або соціокультурний аспект розглядатимемо на рівні стилістичного розшарування лексики сучасної української мови. Такий тип семантичної моделі градації демонструє мовні засоби градації. Мовна інтерпретація мисленнєвого змісту градаційних одиниць складається з експліцитних та імпліцитних засобів поєднання елементів змісту та вказує на співвідношення денотативного і конотативного аспектів.

Напр.: *«Найактивнішого, хитрого та розумного, який забирав собі краці шматки їжі та завжди опинявся в найтеплішому місці, я назвав Кумом... Найслабшим виявився Гай»* (Г. Вдовиченко, 127).

Отже, багатокомпонентну градаційну семантику можна демонструвати на прикладі складних і ускладнених синтаксичних конструкцій.

Градаційне висловлення може вживатися з метою виміру, оцінки, емоційності. У першому випадку воно відображає десигніфікативно-понятійний аспект, у другому – контекстуальний.

Основні компоненти семантики градаційності визначають її зміст тільки в комплексі, бо суб'єкт – градатор – передає суб'єктивну модальність. Характер градування пов'язаний із семантикою високого чи низького ступеня вияву ознаки.

Підстави для градації залежать багато в чому від психологічної категорії ставлення до норми. Напр.: *«Проводжаючи його поглядами, ми вивели закономірність: наявність фриків свідчить про духовне здоров'я міста. Бо за тоталітарного устрою спостерігається або відчутний дефіцит диваків на вулицях, або ж цілковита їх відсутність»* (Г. Вдовиченко, 22), де норма – це звичайне життя міста із диваками на вулицях.

Описуючи градацію з погляду семантичної інтерпретації лінгвістичного змісту, опираємося на аспекти вибраності категорій у процесі відображення елементів позамовного світу; на модифікацію понятійної основи семантичних категорій; на співвідношення експлікації та імплікації, що пов'язане з комплексним характером градаційного значення. Напр.: *«Її шлях зараз звужився до стежки вгору, вздовж струмочка з водою, попри джерельце, якому ціни немає»* (Г. Вдовиченко, 198) (спадна градація).

Взаємодія між мовним змістом (який зрозумілий мовцям, що спілкуються однією мовою) і мисленнєвим змістом відбувається в мисленнєво-мовленнєвій діяльності, коли формується мовленнєвий зміст висловлення.

Градаційність як семантична категорія мови і мовлення може бути граматикалізована. Наприклад, префікс *най-* у прикметниках вищого і найвищого ступеня порівнянь і суфікси на зразок *-ище* тощо, напр.: *«Комплекс переслідування у вовків сильніший за ситість, байдужість до об'єкта переслідування та навіть безперспективність наздогнати, адже вовк не є найшвидкіснішим звіром»* (Г. Вдовиченко, 141). Крім того, вона може входити до семантичної структури прямого чи переносного значення слів, утворюючи динамічні ряди синонімів у бік зростання чи спадання динаміки дії та антонімів на рівні мови і мовлення. Те ж спостерігаємо і на рівні словосполучень і речень. Суб'єкт визначає об'єкти реальної дійсності, що існують незалежно від мовної системи, і розміщує їх у межах нормативної шкали градації.

Отже, функція і семантика градації формуються в мовленнєвому акті. До сфери градування входять слова зі значенням вимірної і невимірної ознаки, а також з якісно-кількісним значенням.

Дослідження сутності градації, її семантики та засобів вираження необхідне для формування розвиненої мовної особистості, яка має правильно сприймати та інтерпретувати будь-який текст, указувати на величину виявів тієї чи тієї ознаки, визначаючи власне місце в навколишньому світі. Основою для такого дослідження став функціонально-семантичний підхід до проблеми градації, а також представлення градації як функціонально-семантичної категорії.

Порівняння і метафора – це два способи репрезентації подібності. Подібність, установлена при метафоризації, є підставою для зарахування метафори до подібності. Гіпотетичність, наявна в модусі „*як/якщо б*”, зумовлює приналежність метафори до ірреального порівняння, пор.: *«У kota в цей момент на морді був «вираз обличчя» - щось таке з розряду «Ех, ви...». А над тоненькими ніжками випирала правильної форми кулька живота. Васька скидався на корову, що повертається додому з пасовища»* (Г. Вдовиченко, 95). Оскільки градація побудована на принципі порівняння, то метафорична градація посилює це явище. Тому індивідуальне вживання таких тропів відбиває градаційний зріз у баченні світу окремим автором – Галиною Вдовиченко.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовиченко Г. Тамдевін: роман / Г. Вдовиченко. – Л.: Кальварія. – 229с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440с.
3. Гак В.Г. О типологии квантитативной сегментации предметов / В.Г. Гак, С.Н. Кузнецов // Лингвистическая типология. – М.: Наука, 1985. – С.113 – 118.
4. Золотова Г. А. О характере нормы в синтаксисе / Г.А. Золотова // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 145-176.
5. Колесникова С.М. Компонентный состав семантики категории градуальности / С.М. Колесникова // Вопросы лингвистики. – М.: Наука, 1998. – Вып.2. – С. 16-22.
6. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М.В. Леонова. – К.: Вища шк., 1983. – 264с.
7. Лосев А.Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев // Бытие. Имя. Космос. – М.: Мысль, 1993. – 736с.
8. Панфилов В.З. Отрицание и его роль в конструировании структуры простого предложения и суждения / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1982. – №2. – С.36-49.
9. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка) / Л.Н. Пелепейченко. – Х.: Харьк. гос. пед. ун-т им. Г.С. Сковороды, 1994. – 120с.
10. Подуфалова Т. В. Семантическая структура единиц, обозначающих градацию признака / Т.В. Подуфалова // Русская филология. Украинский вестник: республиканский научно-методический журнал. – Х., 2005. – №1-2 (27). – С.49-53.
11. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 618с.
12. Сепир Э. Градуирование / Э. Сепир // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С.43-78.
13. Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике / Е.И. Шейгал. – Куйбышев, 1990. – 96с.

Градація приобтает статус функціонально-семантичної категорії из-за градаційної функції мови, вокруг которой організовано градаційну лексику і граматичні засоби вираження градаційного значення. Вибір форми речевого переображення градаційної категорії, зв'язаної з категорією кількості, визначається автором комунікативного акту, підчиняється певним психологічним закономірностям, загальним для людської мови.

Ключевые слова: градація, метафора, порівняння, градування, градаційний ознак, вираження.

Gradation receives the functional-semantic category status because of language gradational function, around which the gradational vocabulary and grammatical means of gradational meaning expression are arranged. The selection of linguistic incarnation of gradational category, connected with the category of quantity, is realized by the author of the communicative act, and it is subordinate to the specific psychological rules, which are general for the human language.

Key words: gradation, metaphor, comparison, gradating, gradational feature, expression.